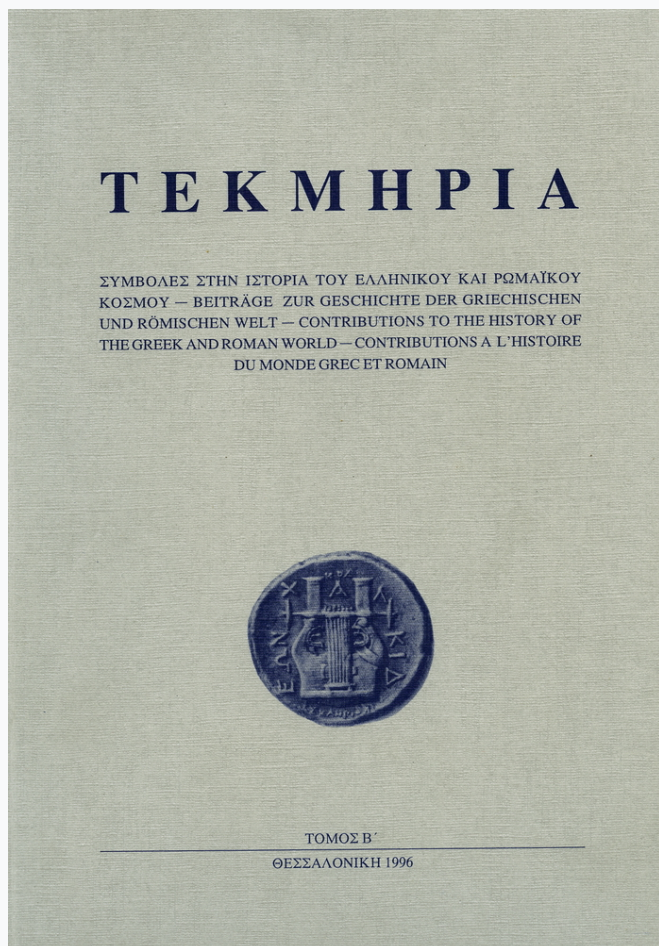

Tekmeria

Vol 2 (1996)

Άπελευθερωτική επιγραφή από ιερὸ τῆς Ἐνοδίας
(Ἐξοχή Κοζάνης)

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ, Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.109](https://doi.org/10.12681/tekmeria.109)

To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ., & ΣΟΥΡΗΣ Γ. Α. (1996). Άπελευθερωτική επιγραφή από ιερὸ τῆς Ἐνοδίας (Ἐξοχή Κοζάνης). *Tekmeria*, 2, 69–81. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.109>

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝΟΔΙΑΣ
(ΕΞΟΧΗ ΚΟΖΑΝΗΣ).

Τίς τελευταῖες δεκαετίες ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας ἔχει ἀυξηθεῖ σημαντικά χάρις τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων ποὺ βρέθηκαν κυρίως στὸ ἱερό τῆς Μητρός Θεῶν Αὐτόχθονος στὴ Λευκόπετρα Ἡμαθίας καὶ δευτερευόντως σὲ ἄλλα ἱερά τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Μακεδονίας.¹ Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ ἱερό τῆς θεᾶς Ἐνοδίας, τὸ ὁποῖο πιθανότατα βρισκόταν στὴ θέση Δεύτερο Ρέμα τοῦ χωριοῦ Ἐξοχή τοῦ νομοῦ Κοζάνης δίπλα σὲ δρόμο ποὺ συνδέει τὴν περιοχὴ μὲ τὴ Βέροια καὶ τὴν Κάτω Μακεδονία.² Ἀπὸ τὴ θέση αὕτη προέρχονται μεταξὺ ἄλλων τρεῖς ἤδη δημοσιευμένες ἀπελευθερωτικὲς πράξεις.³ Ἡ νέα ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή ποὺ δημοσιεύουμε ἐδῶ ἐντοπίστηκε στὴν ἴδια μὲ τίς προαναφερθεῖσες θέση.⁴

Μουσεῖο Κοζάνης ἀρ. εὐρετηρίου 1003. Πλάκα ἀπὸ γκρίζοπράσινη σκληρὴ ντόπια

1. Κατάλογο τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας ποὺ δημοσιεύθηκαν ὡς τὸ 1987 παραθέτει ὁ Μ. Hatzopoulos, "Artemis Digaia en Macédoine", *BCH* 111 (1987), 403-404 (βλ. ἐπίσης *Bull. épigr.* 1988, 826). Γιά ὀρισμένες νέες ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Μακεδονία ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἔκτοτε βλ. Α.Κ. Βαβρότσα, "Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἐδεσσα", *Ἀρχαία Μακεδονία* IV 1983, Θεσσαλονίκη 1986, 53 κέξ. (Ἐδεσσα) πρβλ. *Bull. épigr.* 1988, 835 ἐπίσης *SEG* 36 (1986), 616-621· Φ.Μ. Πέτσας, "Τ. Κλαυδία Πρόκλα μητρί Θεῶν. Ἀναθηματικὸς βωμὸς καὶ προβληματικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Λευκόπετρα Βέροιας", *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κ. Βαβοῦσxon*, Θεσσαλονίκη 1992, 319 - 27 (Λευκόπετρα) πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 399 καὶ 1995, 415 ἐπίσης *SEG* 42 (1992), 609 - 614· Α. Panayotou - P. Chrysostomou, "Inscriptions de Bottiée et d' Almopie" *BCH* 117 (1993), 362 (Ἐδεσσα), 378 (Κύρρος), 384 (Γιαννιτσά) πρβλ. *Bull. épigr.* 1994, 403, 410· Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Athènes 1994, 64 κέξ. (Βέροια).

2. Γιά τὴν πιθανὴν θέση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας βλ. G. Daux, *BCH* 83 (1959), 697· L. Robert, Une déesse à cheval en Macédoine, *Hellenica* XI - XII (1960), 589 καὶ τελευταία Π.Χ. Χρυσοστόμου, *Ἡ Θεσσαλικὴ Θεὰ Ἐν(ν)οδία ἢ Φεραία Θεὰ*, ἰδὴμ. Διδ. Διατριβὴ Θεσσαλονίκη 1991, 120-1.

3. Ἀ. Ριζάκης - Ἱ. Τουράτσogλου, *Ἐπιγραφές Ἀνω Μακεδονίας* (στὸ ἐξῆς *EAM*). Ἀθήνα 1985 τόμ. Α' ἀρ. 116 καὶ 117 α, β.

4. Βλ. Γ. Καραμήτρον, *ΑΔ* 38 (1983) [1988] Β2 Χρονικά, 307 - 8, ὅπου μνημονεύεται

πέτρα με άκανόνιστο περίγραμμα που παρουσιάζει φθορές στην άριστερή της πλευρά. Η επιγραφή βρέθηκε τό 1983 όπου και οι άλλες τρεις γνωστές απελευθερωτικές επιγραφές του ιερού της Ένοδίας, δηλ. στον άγρό του Ί. Ευσταθιάδη, στο πλαίσιο έρευνητικών τομών που διενήργησε ή ΙΖ Έφορεία Προϊστορικών καί Κλασικών Αρχαιοτήτων, έπειδή ή θέση επρόκειτο νά καλυφθεί από αποθέσεις των λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ Πτολεμαΐδος. Διαστάσεις πέτρας: ύψος 0,68 μ., μέγιστο πλάτος 0,41 μ., πάχος 0,11 μ. Ύψος γραμμάτων 0,01 - 0,025 μ. Διάστιχα 0,05 μ. Η γραφή είναι άμελής (βλ. εικόνα).

Έτους δνσ' σεβασ-
 του κέ <α>στ' νας Δύ||υ||σ-
 στρου δωδεκά-
 4 τη οὔσας τε-
 λετης κέ συ-
 ναγωγής Αύρη-
 λεία Ιουλεία ή
 8 προχορηματείσα-
 σα Αμύντου έχαρι-
 [σ]άμην θεῶ Ένοδί-
 α όνόμαται Έρμην
 12 δοῦλον. Βούλομε τον
 της ζοής χρόν<ον> προσ-
 μείνέ μοι κέ γηροβοσκήσε
 ύπηρετου<ν>τα τη θεῶ τές
 16 έθειμίους συναγωγές. Ίνε
 δέ αυτόν μετά την έμνη
 ν vac τελευτήν ανεπίλη ||π||-
 πτον

Στ. 2. Κάτω από τό "όμικρον" της χρονολογίας διακρίνεται κάθετη κεραία που δίνει την εντύπωση ότι τό γράμμα θά μπορούσε νά έκληφθεί καί ως "q".

Όπως στίς άλλες παρόμοιες επιγραφές της Μακεδονίας ή παραπάνω απελευθέρωση γίνεται μέ τή μορφή δωρεάς σέ θεότητα, ή όποία δηλώνεται μέ τό σύνθετος ρήμα *έχαρισάμην*⁵. Σύνθετος στίς σχετικές επιγραφές είναι καί τό λεξιλό-

μεταξύ των εύρημάτων της ανασκαφής στον άγρό του Ί. Ευσταθιάδη καί ή δημοσιευμένη έδω επιγραφή. Έκτενέστερη αναφορά στό περιεχόμενό της γίνεται από τόν Π. Χρυσοστόμον, *δ.π.* 129 - 30, χωρίς ώστόσο νά δημοσιεύεται τό κείμενο. Εύχαριστίες όφείλουμε στήν κ. Γ. Καραμήτρου - Μεντεσίδου γιά τήν άδεια μελέτης καί δημοσίευσης της επιγραφής.

5. Βλ. π.χ. *ΕΑΜ*, 116 α στ. 6 καί β στ. 5 καί Φ. Πέτσα, "Οί χρονολογημένες επιγραφές από τό ιερό της μητρος Θεῶν Αυτόχthonος στή Λευκόπετρα", *Πρακτικά του Η' Συνεδρίου*

γιο μὲ τὸ ὅποιο καθορίζονται οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ δούλου, δηλ. ἀφενὸς τῆς “πα-
ραμονῆς” του καθ’ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ζωῆς τῆς κυρίας του (τόν τῆς ζοῆς
χρόν<ον> προσμεινέ μοι) καὶ ἀφετέρου τῆς ὑπηρεσίας ποὺ ὀφείλει νὰ προσφέ-
ρει στοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑνοδίας κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα (ὑπηρετοῦ<ν>τα τῇ
θεῶ)⁶. Ἡ σύνδεση τῆς παραμονῆς μὲ τὴν ὑποχρέωση πρὸς γηροκομία (γηροβο-
σκῆσε), ποὺ γίνεται ἐδῶ ἐμφατικά μὲ τὴ χρήση τοῦ ρήματος βούλομε, ἀπαντᾷ
σποραδικὰ καὶ σὲ ἄλλες ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές τόσο τῆς Μακεδονίας ὅσο
καὶ ἄλλων περιοχῶν.⁷

Τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο πραγματοποιεῖται ἡ ἀπελευθέρωση δηλώνεται μὲ δύο
τρόπους, δηλ. μὲ τὴν ἀκτιακὴ (ἔτους σεβαστοῦ⁸ δνσ': [254] - 31=223μ.Χ.) καὶ τὴ

⁶ Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς (στό ἐξῆς Πρακτικά), Ἀθήνα 3-9 Ὀκτωβρίου
1982, Ἀθήνα 1984, 286 κέξ. γιὰ τὴ χρήση τοῦ ρήματος στὶς ἐπιγραφές τῆς Λευκώπετρας.

⁶. Γιὰ τὸ λεξιλόγιο αὐτὸ βλ. EAM, 116 καὶ Φ. Πέτσας, Πρακτικά, 292-3.

⁷ Βλ. π.χ. τὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἑδέσσα Π. Παπαγεωργίου. “Κυ-
ρίας θεᾶς Μᾶ ἀνικήτου ἐπικόου ναός ἐν Ἑδέσσει τῇ Μακεδονικῇ (Βοδενοῖς) καὶ 14 ἐπι-
γράμματα”, Ἀθηνᾶ 12 (1900), 70 αρ. 1 (πρβλ. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 [1975], 22 καὶ
SEG 28 [1978], 543) στ. 5 κέξ. ὅπου λέγεται [θεᾶ] Μᾶ ἀνικήτ[ω] ἐχαρ[ι]σόμεν ἔχο[ι]σα
τριῶν τέκνων δίκην, ἐφ' ὅσον τε ζῶω ἀπὸ ἑαυτο<ν> μὲ τραφήνε ... καὶ τὴν ὠνήν ἀνέθηκα
καὶ τῆς ζοῆς χρόνον μοι εἶνα προσμεινέ· πρβλ. SEG 36 (1986), 590 στ. 24 ... εἰς τὴν διεξα-
γωγὴν τοῦ γήρω· βλ. ἀκόμη τίς ἀπελευθερωτικὲς πράξεις ἀπὸ τοὺς Δελφούς SGD1, 1723
στ. 6 κέξ. (170 - 157/6 π.Χ.) ... ὥστε παραμεινέιναι Φαινέαν παρὰ Ἀπολλόδωρον ἕως κα ζῇ
Ἀπολλόδωρος, καὶ γηροτροφήναι Φαινέαν Ἀπολλόδωρον ... καὶ SGD1, 1731 στ. 6 κέξ.
(170-156/6π.Χ.) παραμεινάτω δὲ Κίντος παρὰ Εὐφρόνιον ἄχρι οὗ κα ζῶη Εὐφρόνιος
ἀνένκλητος ὦν καὶ ποιῶν τὸ ποτισσάμενον πᾶν καὶ τρέφων Εὐφρόνιον κλπ. Γιὰ τὴν χρη-
σιν τῆς λέξης γηροβοσκῆν στοὺς παπύρους βλ. R. Taubenschlag, “La γηροκομία dans le
droit des papyrus”, RIDA 3 (1956), 173 - 9 (=Opera Minora II, Warszawa 1959, 340-345) καὶ
στὶς γραμματειακὲς πηγές βλ. Κ. Σ. Κόντου, “Γηροβοσκός, γηροτρόφος, γηροκόμος”,
Ἀθηνᾶ 19 (1907), 30-37.

⁸ Γιὰ τοὺς στίχους 1 - 2 τῆς ἐπιγραφῆς θὰ μπορούσε νὰ προταθεῖ ἐνδεχομένως ἡ ἀνά-
γνωση ἔτους δνσ' σεβασ(τοῦ) τοῦ κέ. Προτιμήσαμε τὴν ἀνάγνωση σεβαστοῦ κέ, ἐπειδὴ
ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, στὶς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας δὲν παραδίδεται μία τέτοια συ-
ντομογραφία γιὰ τὴ λέξη σεβαστός (βλ. τοὺς καταλόγους τῶν ἐπιγραφῶν μὲ ἀκτιακὴ καὶ
μακεδονικὴ χρονολογία ποὺ παραθέτει ὁ M.N. Tod, “The Macedonian Era”, ABSA 23
[1918-9], 206 κέξ., 24 [1919-1921], 54 κέξ. καὶ τοῦ ἴδιου “The Macedonian Era
reconsidered”, Studies presented to D. M. Robinson, Saint Louis Missouri 1953 τόμ. II, 382
κέξ.). Ἀντίθετα, συναντοῦμε ἐπιγραφικὰ παράλληλα ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν προκρι-
θεῖσα ἀνάγνωση· βλ. π.χ. τὴν ἀπελευθερωτικὴ πράξη ἀπὸ τὴ Βέροια (τοῦ 261 μ.Χ.) ποὺ
δημοσιεύει ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος, “Βεροίας Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι”, 2 (1916), 147 αρ. 3 (= SEG
16 [1959], 392) στ. 1-2: [Ἐ]τους γγο' σεβ[ασ]τοῦ καὶ θυ' (γιὰ τὴ διόρθωση τῆς μακεδο-
νικῆς χρονολογίας στὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ βλ. M. N. Tod, “The Macedonian Era”, ABSA 23
[1918-9], 207 καὶ ἀνεξάρτητα Ἱ. Τουράτσoglou, “Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς ἐκδο-
μένας ἐπιγραφὰς ἐκ Βεροίας”, AAA 4[1971], 210) καὶ ἀκόμη τὴν ἀπελευθερωτικὴν πράξη

μακεδονική χρονολογία (<α> στ': [371]-148=223 μ.Χ.). Ἡ παράλειψη τοῦ ψηφίου τῶν μονάδων ὀφείλεται προφανῶς σέ ἀβλεψία τοῦ χαρακτή. Παρόμοια λάθη στίς χρονολογίες, ἄν καί σπάνια, ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.⁹ Ἡ δωδεκάτη τοῦ μηνός εἶναι κατά πάσα πιθανότητα ἡ ἡμέρα ἢ μία ἀπό τίς ἡμέρες τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, ἐπειδὴ ἡ λέξη *τελετή* τῆς ἔκφρασης *οὔσας τελετῆς καὶ συναγωγῆς* μπορεῖ νά σημαίνει ἀπλῶς ἑορτή.¹⁰ Ὅτι ὁρισμένες ἀπελευθερώσεις δούλων δι' ἀφιερώσεως πραγματοποιοῦνταν τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεότητος στήν ὁποία δωρίζονται, πιθανῶς γιὰ νά δοθεῖ πανηγυρικός χαρακτήρας στήν πράξη, ἀποδεικνύεται ἀπό ἀνάλογη δωρεά στή θεά Πασικράτα ποῦ βρέθηκε στό *Sunodoi* (κοντά στήν Ἡράκλεια Λυγκηστίδα), ὅπου διαβάζουμε *ἔτους θκυ* (=281 μ.Χ.) *Δεσίου ἐνάτη ἑορτῆς ἀγομένης θεᾶς Πασικράτας*¹¹.

Τά ἀναφερόμενα στήν ἐπιγραφή πρόσωπα, δηλ. ἡ ἀναθέτρια Αὐρηλία Ἰουλία καί ὁ δούλος τῆς Ἑρμῆς δέν εἶναι γνωστά ἀπό ἄλλου. Τό ὄνομα Ἑρμῆς εἶναι σύνηθες μεταξύ τῶν δούλων τῆς Μακεδονίας¹², ἐνῶ ἀπό ὀνοματολογική ἀποψη ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ φραστικός τύπος *ἡ προχορηματίσασα Ἀμύντου* ποῦ ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζουμε, γιὰ πρώτη φορά σέ ἐπιγραφή τῆς Μακεδονίας. Ὁ τύπος αὐτός ἀποτελεῖ προφανῶς παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ ἀπό ἐπιγραφές (τῆς

ἀπό τή Λευκόπετρα (τοῦ 171 μ.Χ.) Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 326 ἀρ. 1 (*SEG* 42 [1992], 609) στ. 1 *ἔτους βα' σεβαστοῦ <τοῦ> καὶ θιτ'*, ὅπου ἡ συμπλήρωση τοῦ ἐκδότη, μέ βάση τὰ ὅσα ἐπιστημάνθηκαν παραπάνω, δέν εἶναι κατά τή γνώμη μας ὑποχρεωτική (ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καί γιὰ τή χρονολογία μᾶς ἄλλης, ἀδημοσίευτης ἀκόμη, ἀπελευθερωτικῆς πράξης τοῦ 239 μ.Χ. ἀπό τό ἴδιο ἱερό γιὰ τὴν ὁποία ὁ Φ. Μ. Πέτσας, "Τελικὴ κατὰταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν στή Λευκόπετρα", *Ἀρχαία Μακεδονία* V, [Θεσσαλονίκη 10 - 15 Ὀκτωβρίου 1989], Θεσσαλονίκη 1993, 1265, προτείνει τὴν ἀνάγνωση *ἔτους αοσ' σεβαστοῦ <τοῦ> καὶ ζπτ' μηνός Δείου ηι*).

9. Βλ. Μ. Ν. Tod, "The Macedonian Era reconsidered" (προηγ. σημ.) 387 σημ. 5· Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 327 ἀρ. 5 καί ἀκόμη τίς περιπτώσεις ποῦ περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο τὸν ὁποῖο παραθέτει ὁ τελευταῖος στήν ἐργασία του "Τελικὴ κατὰταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν στή Λευκόπετρα" (προηγ. σημ.). 1263-5 *passim*.

10. Βλ. O. Kern RE V A 1 (1934), λῆμμα *Telete*, στήλ. 393 κέξ. "Ἀν ἡ ἑορτὴ εἶχε παράλληλα καὶ μυστηριακὸν χαρακτήρα, λόγῳ τῆς κατεξοχὴν χθόνιας φύσης τῆς Ἑνοδίας ὡς θεᾶς τοῦ Κάτω κόσμου καὶ τῶν νεκρῶν (βλ. Π. Χρυσοστόμου ὁ.π., 178), θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά λεχθεῖ μόνο μέ βάση τὴ μαρτυρία αὐτή.

11. N. Vulić, *Spomenik* 98 (1941 - 8), 24 κέξ. ἀρ. 58 (= S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, 381, ἀρ. 210) στ. 1-3.

12. Σύμφωνα μέ τὸν Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 288, τό ὄνομα Ἑρμῆς εἶναι τό συνηθέστερο μεταξὺ τῶν δούλων στίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ χρῆση τοῦ ὀνόρου *δοῦλος*· ὁ ὅρος ἀπαντᾷ περιορισμένα στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.

Μακεδονίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν) τύπου *ὁ/ἡ πρίν* + γενική πατρωνυμικοῦ, ἐνῶ βρίσκεται ἐγγύτερα στόν ἐπίσης ἐπιγραφικά μαρτυρημένο τύπο *ὁ πρίν* (*τάχιον, πρότερον*) *χρηματίσας* + ἑλληνικό κύριο ὄνομα· καὶ οἱ δύο τύποι χρησιμοποιοῦνται μετὰ τό 212 μ.Χ. Ὅπως συμβαίνει σέ ἱκανό ἀριθμό ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπό τή Λευκόπετρα ἡ χρήση του θά μπορούσε ἐνδεχομένως νά ἐρμηνευθεῖ ὡς μέσο γιά νά διευκρινισθεῖ ἡ ταυτότητα τῆς κυρίας καί νά ἀποφευχθεῖ σύγχυση μέ ἄλλες ὁμώνυμες ἐλευθερώτριες, ἀνάγκη πού γίνεται κατανοητή ἀπό τή νομική φύση τοῦ κειμένου¹³. Ὁ παραπάνω φραστικός τύπος δείχνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναθέτρια ἔφερε καί πρίν ἀπό τό 212 μ.Χ. τό *gentilicium* Ἰουλία ὡς ἀπλό κύριο ὄνομα καί ὄχι ἐπειδὴ ἦταν κόρη ἐνός Ρωμαίου πολίτη πού ὀνομαζόταν Γ. Ἰούλιος Ἀμύντας¹⁴.

Ἡ νέα ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τήν ὀρολογία τῆς ἀπό τό σύνολο τῶν ὁμοειδῶν τῆς Μακεδονίας σέ δύο σημεία: α) ὡς πρὸς τήν ἔκφραση πού καθορίζει τίς ἡμέρες κατὰ τίς ὁποῖες ὁ δοῦλος πρέπει νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στό ἱερό τῆς θεᾶς καί β) ὡς πρὸς τήν ἔκφραση πού προσδιορίζει τή νομική ὑπόστασή του μετὰ τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Τά δύο αὐτά σημεία θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀμέσως παρακάτω.

Ὅσο γνωρίζουμε, ἡ ἔκφραση *ὑπηρετοῦ<ν> τῇ θεῷ τές ἐθέμιους συναγωγές* ἀπαντᾷ γιά πρώτη φορά, τουλάχιστον μεταξύ τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας. Οἱ συνήθεις σχετικές ἐκφράσεις εἶναι *ὑπηρετεῖν τὰς εἰθισμένας (τὰς ἐθίμους [πάσας]) ἡμέρας, τὰς ἐθίμους ἡμέρας κατ[ὰ] π[ᾶ]σαν ἑορτήν, ταῖς ἐθίμης ἑορτές τῆς θεοῦ*¹⁵ ἢ *προσμένειν τὰς ἐθίμους ἡμέρας*

13. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, *Θεῖα Δωρεά, Μελέτες πάνω στήν πολιτική τῆς Δυναστείας τῶν Σεβήρων καί τήν Constitutio Antoniniana*, Ἀθήνα 1989, 139 μέ ἐπιγραφικές καί παπυρικές μαρτυρίες καί τήν παλαιότερη πάνω στό θέμα βιβλιογραφία. Γιά παραδείγματα ἀπό γραμματειακές πηγές πού δείχνουν ὅτι τό ρῆμα *χρηματίζειν* ἀποκτᾷ τή σημασία τοῦ *καλεῖσθαι, ὀνομάζεσθαι* βλ. Χ. Χαριτωνίδης, "Γλωσσικές Παρατηρήσεις", *Πλάτων* 2 (1950), 127-8. Γιά τή χρήση τοῦ ρήματος στίς ἀπελευθερωτικές πράξεις, προκειμένου νά δηλωθεῖ ἡ νέα ἐπωνυμία τῶν ἀπελευθερωτῶν, βλ. Μ. -H. Ζάχου -Κοντογιάννη, "Παρατηρήσεις σέ ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τοῦ Ἑχίνου", *Ἑγνατία* 1 (1989), 211-2, ὅπου ἐπιγραφικά παραδείγματα καί παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα ἀπό ἐπιγραφές τῆς Ἄνω Μακεδονίας βλ. Ν. Vulić, *Spomenik* 71 (1931), 28, ἀρ. 54, ὅπου γίνεται λόγος γιά κάποιον Αὐρηλίου Ἰούλιο. Ἐπίσης Αὐρηλία Ἰουλία ὀνομάζεται σέ ἀδημοσίευτη ἀκόμη ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα τοῦ ἔτους 239 μ.Χ. κάποια πωλήτρια δούλου πού κατοικοῦσε στήν Πελαγονία (βλ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 296 *ὁν ἡγόρασα ἐν Πελεγονικῇ παρὰ Αὐρηλίας Ἰουλίας*).

15. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές παραδίδονται στίς ἐπιγραφές τοῦ ἀρχαί-

τῇ θεῷ¹⁶, προσιμένειν τὰς ἐθίμους ἐορτὰς πάσας.¹⁷ Ὅπως σωστά παρατηρήθηκε ἦδη οἱ *ἔθιμοι ἡμέραι* δηλώνουν τίς ἡμέρες τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων ποὺ λάβαιναν χώρα στὸ ἱερό ὅπου ἀφιερώνονταν οἱ δοῦλοι.¹⁸ Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἡ λέξι *συναγωγαί* τῆς νέας ἐπιγραφῆς ποὺ σημαίνει τὴ συνάθροιση προσώπων κατὰ τὴ διάρκεια ἐορτῶν. Ἡ σημασία αὕτη πιστοποιεῖται ἀφενὸς ἀπὸ τὴν ἔκφραση *οὕσας τελετῆς καὶ συναγωγῆς* στὴν ἀρχὴ τοῦ νέου κειμένου καὶ ἀφετέρου ἀπὸ ἱκανὸ ἀριθμὸ ἐπιγραφικῶν παραλλήλων, ὅπου ἡ λέξι συνάπτεται μὲ τοὺς ὅρους *πανηγύρεις καὶ θυσίαι*.¹⁹ Κατὰ συνέπεια ἡ ἔκφραση *ἔθιμοι συναγωγαί*, ὅπως καὶ ἡ ἔκφραση *ἔθιμοι ἡμέραι*, δηλώνει τίς ἐορταστικές ἐκδηλώσεις κατὰ τίς ὁποῖες θὰ ἔπρεπε νὰ προσέρχονται²⁰ καὶ νὰ προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στὸ ἱερό τῆς Ἐνοδίας οἱ ἀφιερωμένοι δοῦλοι. Πόσες καὶ ποι-

ου τῆς Λεικώπολεως βλ. Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 292 κέξ. Στὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Ἐνοδίας *EAM*, 116 στ. 7-10 συναντοῦμε τὴν ἔκφραση *ὑπηρετούντων αὐτῶν τῇ θεῷ τὰς ἐθίμους ἡμέρας*.

16. Βλ. *SEG* 37 (1987), 590 στ. 15.

17. *SEG* 34 (1984), 658 στ. 7-8.

18. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 292 - 3, ὅπου δικαιολογημένα ἀνασκευάζεται παλαιότερη ἀποψη τῆς F. Papazoglou, "Affranchissement par consécration", *ŽA* 31 (1981), 176. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔκφρασης *ἔθιμοι ἡμέραι* εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιγραφὴ (τοῦ 1 αἰ. μ.Χ.) W. M. Ramsay, "Inscriptions d'Asie Mineure" *REG* 2 (1889), 20 - 21, ἀρ. 1 Β στ. 10 - 17 (πρβλ. *SEG* 41 [1991], 1799) ἀπὸ τὸ Ἀμόριο τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μύστης τοῦ Μίθρα προβαίνει σὲ δωρεὰ τῆς ἐπικαρπείας ἀμπελῶνα στὴ μνήμη τῆς θυγατέρας του ὅπως τὴν ἐξ αὐτῶν *[χαρ]πεῖαν καταχρᾶσθαι ἐ[θ]έλουσιν οἱ συνερχόμενοι καὶ θρησκείοντες [ή]ρωον Κυρίλλης τῆς θυ[γα]τρὸς αὐτοῦ κατὰ ἔτος ταῖς ἐθίμοις ἡμέραις τοῖς Μίθρα Κανοῖς* (δηλ. τῆς ἐορτῆς Μιθρακανα).

19. Βλ. π.χ. τὴν περιφημὴ ἐπιτάφια ἐπιγραφὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀντιόχου τοῦ Α' τῆς Κομμαγενῆς στὴν Κῶ *OGIS*, 383 (1 αἰ. π.Χ.) ὅπου λέγεται (στ. 90 κέξ.) ὅτι *χάριν δὲ θυ[σιῶν] πλήθους καὶ μεγέθους εὐνοχίας δύο προσκαθισίωσα ἡμέρας ἐκάτεραν τοῦτων ἐναύσιον ἐορτήν. βασιλείας δὲ πλήθος* (sc. multitudo hominum qui in terra regni Antiochi subdita habitat) *εἰς συναγωγὰς καὶ πανηγύρεις καὶ θυσίας ταύτας διελὼν κατὰ κώμας καὶ πόλεις τοῖς ἔγγιστοις τεμένεσις ... ἐνεορτάζειν ὥρισα*. Γιὰ ἄλλα ἐπιγραφικὰ παραδείγματα βλ. L. Robert, "Inscriptions de Lesbos et de Samos", *BCH* 59 (1935), 484 καὶ F. Sokolowski, *LSCG*, Paris 1962, 166 ἀρ. 71· πρβλ. F. Pollard, *RE* IV (1932), λήμμα Συναγωγή, στῆλ. 1284 - 6 καὶ W. Schrage, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, VII (1964), λήμμα Συναγωγή, 798 κέξ.

20. Μὲ τὴν ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς συνδέεται νοηματικὰ ἡ φράση *...ἐ[λευθ[έρων] οὕσαν, ἐφ' ᾧ προσέρχητε τὰς ἐθίμους ἡμέρας[ς]...* ποὺ διάβασε (ἀπὸ φωτογραφία) σὲ ἀδημοσίευτη ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ Μετόχι (Βεργίνα) ἡ M. Riel, "Konsekracije robova u Makedoniji u doba rimskog carstva (Consécration d'esclaves en Macédoine sous l'empire)" *ŽA* 43 (1993), 137. Ἡ φωτογραφία τῆς πέτρας δημοσιεύεται στὰ πρακτικὰ τοῦ τρίτου συμποσίου γιὰ τὴν *Ἀρχαία Μακεδονία* III, Θεσσαλονίκη 1983, πλινάκας 17 ἐκ. 13.

ές ἦσαν αὐτές, ἐκτός βέβαια ἀπὸ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, τῇ δωδεκάτῃ τοῦ Δύστρου, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ.²¹

Τὸ δεύτερο σημεῖο στὸ ὁποῖο ἡ νέα ἐπιγραφή ἀποκλίνει στὴ χρήση τῆς ὀρολογίας ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες ὁμοειδεῖς τῆς Μακεδονίας ἀφορᾷ τὴν ἔκφραση μὲ τὴν ὁποία ὀρίζεται ἡ νομικὴ ὑπόσταση τοῦ δούλου μετὰ τὸν θάνατο τῆς κυρίας του. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας σχετικὴ ἀναφορά γίνεται μόνον σὲ δεκαεῖς κείμενα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ Λευκὴ πέτρα, ὅπου ὀρίζεται ρητὰ ὅτι τὸ ἱερό πρὸς τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ δωρεὰ θὰ ἔχει στὸ ἑξῆς τὴν κυριότητα τοῦ δούλου. Οἱ σχετικὲς ἐκφράσεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *μετὰ τὴν ἐμὴν τελευτὴν εἶναι Μητρὸς θεῶν, εἶναι τῆς θεοῦ, μηδὲνα εἶναι κύριον ἢ τὴν θεὸν μόνην, μηδὲνα εἶναι κυριώτερον ἢ τὴν θεόν, εἶναι αὐτὴν τῆς θεοῦ καὶ τὰ ἔγγονα*²² ἢ *[ἀφίησι]ν ἀπελευθέραν μετὰ τὸ ἐμὸν θάνατον*²³, ἐνῶ σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς ἀναφέρεται ὅτι ὁ χαριζόμενος δοῦλος θὰ ὑπηρετεῖ μετὰ τὸν θάνατο τῶν κυρίων του τὸ ἱερό κατὰ τίς ἑθιμὲς μέρες.²⁴ Σὲ ὁρισμένους ἀπὸ τίς παραπάνω περιπτώσεις τὸ κείμενο τῆς πράξης εἶναι ἀναλυτικότερο καὶ ὀρίζεται ὅτι, ἂν κάποιος ἰδιοποιηθεῖ τὸν δωριζόμενο δοῦλο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κυρίου του, θὰ καταβάλλει στὸ ταμεῖο τῆς θεᾶς (ἢ/καὶ στὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο) συγκεκριμένα πρόστιμα.²⁵ Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἀναφέρονται ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκφραση *εἶναι τῆς θεοῦ* ἄλλοι εἰδικότεροι ὅροι τῆς δω-

21. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει πάντως κανεὶς ὅτι σὲ αὐτὲς συμπεριλαμβάνονταν οἱ ἡμέρες κατὰ τίς ὁποῖες διενεργοῦνταν οἱ ἄλλες γνωστὲς ἀπελευθερώσεις τοῦ ἱεροῦ δηλ. ἡ δεκάτη τετάρτη τοῦ Δύστρου (EAM, 116) καὶ ἡ τετάρτη καὶ δεκάτη πέμπτη τοῦ Δίου (EAM, 117 α καὶ β).

22. Γιά τίς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴ Λευκὴ πέτρα βλ. SEG 26 (1976/1977), 729· SEG 27 (1977), 291 καὶ 294· SEG 28 (1978), 545· Θ. Χ. Σαριμάκης, *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1977 Μέρος Β', 104 - 5 ἀρ. 4 καὶ 9, ἐπίσης Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 ὅπου τὰ ὑπόλοιπα ἀδημοσίευτα ἀκόμη κείμενα ποὺ περιέχουν τίς παραπάνω ἐκφράσεις· βλ. ἀκόμη τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρὸβλ. Σ. Πελεκίδη, Ἀνασκαφὴ Ἑδέσσης, *ΑΔ* 8 [1922 - 3], 266).

23. M. B. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 63.

24. Βλ. Ph. Petsas, "Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθων. Unpublished manumission inscriptions from Macedonia", *Ἀρχαία Μακεδονία* III, 1977, Θεσσαλονίκη 1983, 244, ἀρ. 6, ὅπου παρατίθενται μόνον ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου: I, Poplios Aelios Amatokos, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous Neikon raised as my own slave to serve after my death and that of my wife on festival days during every celebration.

25. Βλ. SEG 27 (1977), 291 στ. 9 κέξ., Θ. Χ. Σαριμάκης (σημ. 22), 104 ἀρ. 4 στ. 7 κέξ., Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 καὶ Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρὸβλ. Σ. Πελεκίδη [σημ. 22] 266) στ. 16 κέξ.

ρεᾶς· ἔτσι λ.χ. στή Λευκόπετρα ἄλλοτε ἐπιτρέπεται ἡ πώληση τοῦ δούλου, ἐάν κάποιος θελήσει νά τόν ἀγοράσει, ὅποτε καθορίζεται ἡ τιμή του²⁶, καί ἄλλοτε τίθεται ὡς ὅρος κυριότητος νά μήν μπορεῖ κανεῖς ἐξ ὀνόματος τῆς θεᾶς νά πουλήσει, νά δανείσει ἢ νά ὑποθηκεύσει τό δῶρο²⁷.

Ἀντίθετα πρὸς τίς παραπάνω ἐπιγραφές στή σχολιαζόμενη ἐδῶ ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετὰ τὸν θάνατο τῆς κυρίας του προσδιορίζεται βραχυλογικά μέ τὴν ἔκφραση *ἵνε ἀνεπίληπτον*. Ὁ ὅρος *ἀνεπίληπτος* μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορά στίς δημοσιευμένες ὁμοειδεῖς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας· ἐμφανίζεται, ὡστόσο, σέ ὁρισμένες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἄλλων περιοχῶν. Ἔτσι λ.χ. ἀπαντᾷ σέ μία ἀπελευθέρωση ἀπὸ τό Παντικάπαιο τοῦ 80 μ.Χ. ὅπου κάποια Ἑβραία ὀνόματι Χρηστή *ἀφίησιν ἐπὶ τῆς [προ]σευχῆς* (δηλ. στή συναγωγή) *θρεπτὸν Ἡρακλᾶ, ἐλεύθερον... ἀνεπίληπτον καὶ ἀπαρενόχλητον ἀπὸ παντὸς κληρονόμου, τ]ρέπεσθαι αὐτὸν ὅπου ἂν βούλ[η]ται ἀνεπικωλύτως*.²⁸ Ἀπαρενόχλητος καὶ ἀνεπίληπτος ἀπὸ παντὸς κληρονόμου ὀρίζεται ἐπίσης νά εἶναι ἓνας ἄλλος ἀπελεύθερος τὸν ὁποῖο ἀπελευθερώνει ἄγνωστο μέλος τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος τῆς ἴδιας πόλης τὸν 2. αἰ. μ.Χ.²⁹ Στόν ἐλλαδικό χῶρο ὁ ὅρος *ἀνεπίληπτος* ἐμφανίζεται σέ ἀπελευθερωτικὴ πρᾶξις τῆς Καλύμνου (1. αἰ. μ.Χ.) ὅπου μετὰ τὴν ρήτρα τῆς παραμονῆς ὀρίζεται ὅτι ἡ ἀπελευθερούμενη δούλη μέ τὸν θάνατο τῆς κυρίας τῆς *ἔσται αὐτεξούσιος, ἀνεπίληπτος πάσης ἀπελευθερωτικῆς ἀγωγῆς*...³⁰ Ὁ ὅρος *ἀνεπίληπτος*, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐρμηνεύθηκε δικαιολογημένα ὡς ἰσοδύναμος τοῦ ὅρου *ἀνέπαφος* (*ἀνέφαπτος*), δηλώνει δηλ. τὴν ἀπαγόρευση νά ἀσκήσει κανεῖς φυσικό καταναγκασμό καὶ νά ὑποδουλώσει γιὰ λογαριασμό του ἓνα δοῦλο ἐπικαλούμενος ὁποιοδήποτε δι-

26. Βλ. Θ. Χ. Σαδικάκης (σημ. 22), 105 ἀρ. 9 στ. 16 κέξ.

27. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 298.

28. Βλ. *CIRB*, 70 (=CII I², ἀρ. 683 + prolegomenon σ. 64-5).

29. Βλ. *CIRB*, 71 (=CII I², ἀρ. 684 + prolegomenon σ. 5 ἀρ. 6).

30. M. Segrè, "Tituli Calymnii", *Annuario* 22-23 (n.S. 6-7) [1944-5], 180, ἀρ. 152. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὴν ἔρευνα· βλ. P. Roussel, "Affranchissement et adoption d'enfant à Kalymnos", *REA* 1942, 217-223 (πρβλ. *Bull. épigr.* 1942, 130). C. B. Welles, "Manumission and adoption", *Mélanges F. de Visscher* II (= *Revue Int. Droits Antiq.* 3), Paris 1949, 507 - 520 (πρβλ. *Bull épigr.* 1951, 163). Ἀ. Μπαμπάκου, *Σχέσεις Οἰκογενειακοῦ Δικαίου εἰς τὴν νῆσον Κάλυμνον τὸν Α' μ.Χ. αἰῶνα*, Ἀθῆναι 1963, 75-8 (= *Familien-Verhältnisse auf der Insel Kalymnos im 1. nachchristlichen Jh.* Köln - Wien 1973, 64 - 8)· βλ. ἐπίσης A. Babakos, "Zur angeblichen Freilassung mit anschließender Adoption in Kalymna", *SZ* 80 (1963), 342 κέξ.

καίωμα ἢ αἰτία.³¹ Ἡ σύνδεση ἐξάλλου τοῦ ἀνεπίληπτος μέ κληρονόμους πού γίνεται στίς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερωτικές πράξεις ἀπό τό Παντικάπαιο δείχνει ὅτι μία κατηγορία προσώπων τά ὁποῖα θά μπορούσαν νά ἐγείρουν ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ ἀπελευθερωμένου δούλου εἶναι οἱ κληρονόμοι τοῦ ἐλευθερωτῆ. Μέ τὴν ἔννοια αὕτη ἡ ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἀνεπίληπτον ἔνε θά πρέπει νά γίνει κατανοητὴ ὡς ἰσοδύναμη τῆς φράσης τούτων (sc. τῶν δούλων) οὐδὲς κυρ[ι]ε]ύσι οὐτ' ἐμοῦ κληρονόμος οὐτε δανιστῆς μίας ἄλλης ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τό ἱερό τῆς Ἑνοδίας (τοῦ 265/6 μ.Χ.).³² Τὰ ἴδια πρόσωπα θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ὑπονοοῦν πρωτίστως οἱ γενικόλογες ἐκφράσεις ἄλλων ἀπελευθερώσεων ἀπὸ τῆ Μακεδονία πού ἀναφέρονται στὴν περίπτωση τῆς παρανόμης ἰδιοποίησης ἀφιερωμένων σέ ἱερὰ δούλων, ὅπως λ.χ. ὅς δ' ἀνβουληθῇ ἐπιλαβέσθαι ... ἢ ἐπίσης εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε κ.τ.λ.³³

Το ἐρώτημα πού τίθεται τώρα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ὡς πρὸς τὴν νομικὴ ὑπόσταση τοῦ δούλου εἶναι, ἂν, ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἀπὸ αὐτὴν τῆς ρήτρας εἶναι τοῦ θεοῦ ἢ ἄλλης σχετικῆς ἔκφρασης, δικαιούμεστε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ Αὐρηλία Ἰουλία ἄφησε μετὰ τὸν θάνατό της τελείως ἐλεύθερο τὸν δούλο της Ἑρμῆ, ὅπως δηλ. συμβαίνει στίς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερώσεις τοῦ Παντικαπαίου καὶ τῆς Καλύμνου. Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα θά ἦταν ὥστόσο παρακινδυνευμένο, γιατί θά θεωροῦσε ὡς δεδομένο ὅτι τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ταυτίζεται μέ τό ἐπίσημο ἐγγράφο τῆς δωρεᾶς, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστό καὶ ἀπὸ ἄλλου, κατὰ τὴ στηλογράφηση μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς πράξης γράφονταν μέ ἐπιλεκτικὸ τρόπο βασικά στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου.³⁴

31. Βλ. Α. Babakos (σημ. 30), 345 ὁ ὁποῖος παραπέμπει σέ δελφικὲς ἀπελευθερωτικὲς πράξεις λ.χ. στὴν *SGDI*, 1869 (τοῦ 176 π.Χ.) στ. 6 κέξ., ὅπου σχετικὰ μέ τό καθεστὼς δύο ἀπελευθερωμένων δούλων ἀναφέρεται ... ὥστε ἐλεύθερα εἶμεν καὶ ἀνέπαπτα τὸν πάντα βίον ποέοντα ἃ κα θέλωντι· εἰ δέ τις κα ἐπιλαμβάνηται ἐπὶ καταδουλώσει. Σέ ἀνάλογο συμπέρασμα γιὰ τὴν ἰσοδυναμία τῶν ὅρων ἀνέπαφος καὶ ἀνεπίληπτος ὀδηγοῦμαστε, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὴν ἔκφραση ἀνέπαφος καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ παντός κληρονόμου πού ἀπαντᾷ σέ ἀπελευθερωτικὴ πράξη ἀπὸ τό Παντικάπαιο· βλ. *CIRB*, 74, πρβλ. 1123. Γιὰ τοὺς ὅρους αὐτοὺς βλ. ἐπίσης *Bull épigr.* 1968, 538, σ. 527.

32. *EAM*, 116.

33. Βλ. *SEG*, 36 (1986), 621 στ. 13 κέξ. (ὅς δ' ἀνβουληθῇ ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς ἢ τῶν γεννηθέντων αὐτῆς)· Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 72 ἀρ. 6 ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα καὶ *SEG* 27 (1977), 292 στ. 6 κέξ. (εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε τούτων) ἀπὸ τῆ Λευκόπετρα.

34. Γιὰ τὴ σχέση ἐπιγραφῆς καὶ πρωτοτύπου πού φυλάσσεται σέ ἀρχεῖο, ὅπως συνβαίνει μέ τίς ἀπελευθερωτικὲς πράξεις πού χάρασσαν ἰδιῶτες, βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ

Είναι δηλ. πιθανόν μιά έκφραση όπως *εἶναι τῆς θεοῦ* πού θά δήλωνε τήν ἐξάρτηση τοῦ δούλου ἀπό τό ἱερό μετά τό θάνατο τῆς κυρίας του νά ὑπῆρχε στό ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρεᾶς καί νά μή χαράχθηκε στό συντομότερο κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς πού ἔχουμε μπροστά μας. Τό ἐπίσημο ἔγγραφο θά περιλαμβανόταν στό γνωστό ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας *πιττάκιον τῆς δωρεᾶς*. Ὅτι καί στίς ἀπελευθερώσεις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας θά πρέπει τήν ἐποχή αὐτή (3 αἰ. μ.Χ.) νά ἀκολουθοῦνταν ἡ ἴδια διαδικασία δημοσιοποίησης μέ ἐκείνη τῶν ἀπελευθερώσεων τῆς Λευκόπετρας, δηλ. δημοσίευση καί ἀνάρτηση τοῦ ἐπίσημου ἐγγράφου τῆς πράξης (*πιττακίου δωρεᾶς*) σέ δημόσιο χώρο (σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ρητά στό Καισαρεῖο) ἐπὶ τριάντα ἡμέρες γιά ὑποβολή ἐνστάσεων³⁵ καί μετά τήν παρέλευση τῆς προθεσμίας αὐτῆς στηλογράφηση, ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ

G. Klaffenbach, "Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen", *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wiss. Berlin*, 6 (1960), 26 πού τονίζει ὅτι ... nicht die[se] Steinpublikation sondern das im Archiv aufbewahrte Original ... die eigentliche Rechtsgültigkeit besaß, daß es also dieses Originaldokument war, auf das man in allen Zweifelsfragen oder Streitfällen zur Klarstellung zurückgriff" καί γιά τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις εἰδικά μέ ἀφορμή τήν περίπτωση τῆς Καλύμνου Ἀ. Μπαμπάκος (σημ. 30), 24-5.

35. Γιά τή διαδικασία αὐτή βλ. *SEG* 42 (1992), 611 στ. 2 κέξ. (. ἐν Αἰγαιαῖς Αὐρήλιος Ποσιδώνιος προέθηκεν *πιττάκια* πρὸς τοῦ *Κεσαρείου* εἰς τοὺς ἰθιμένους τόπους δ<ι>ωρούμενος *θεᾷ Αὐτόχθονι κοράσιν κλπ*) καί Μ. Β. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 70 (*ἔδωρήσατο θεῇ ὧ Ἀγρ[ω] Διονύσω, Κρυπτῷ, Ψευδάνορι... ὡς τὸ προτεθέν πιττάκιον τῆς δωρεᾶς περιέχει...*), πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302· γιά τίς χρήσεις τοῦ Καισαρείου ὡς διοικητικοῦ κέντρου βλ. C. Kunderewitz, *Quelques remarques sur le rôle des KAISAREIA dans la vie juridique de l' Egypte romaine*, *JJP* XIII (1961), 123 - 129. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τριάντα ἡμερῶν προσδιορίζεται, ὅπως ἔχει ἦδη παρατηρηθεῖ (βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 302 καί Μ. Β. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1994, 399) ἀπὸ τήν ἐπιγραφή τῆς Λευκόπετρας Θ. Χ. Σαριζάκης (σημ. 22), 105 ἀρ. 10· πρβλ. *Bull. épigr.* 1983, 253, ὅπου λέγεται ρητά ὅτι ἡ δωρεά ἔγινε *καταχθείσης τῆς τριακονθημέρου κατὰ τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκύλλα* τοῦ γενομένου ἀνθυπάτου καί στήν ὁποία μετὰ τὴ λέξη τριακονθημέρου θά πρέπει νά ἐννοηθεῖ ἡ λέξη *περίοδος* (βλ. σχετικὰ W. Clarysse, "Abbreviations and Lexicography", *AC* 21 [1990], 37 - 42). Ἀν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἴσχυε κάποια προθεσμία γιά τὴν ὑποβολὴ ἐνστάσεων καί ποία ἦταν ἡ ἀκολουθοῦμενη διαδικασία δέν μᾶς εἶναι γνωστό. Ἡ προθεσμία πάντως τῶν τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολὴ ἐνστάσεων γενικά φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε πρακτικὴ τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης, ὅπως δείχνουν ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, καί συνεπῶς εἶναι πιθανὸ ὅτι εἰσῆχθη στὴ νομικὴ διαδικασία τῶν ἀπελευθερώσεων στὴ Μακεδονία ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Προθεσμία τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολὴ ἐνστάσεων προβλέπεται στὰ ἀκόλουθα ρωμαϊκὰ διοικητικὰ ἔγγραφα: H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Muscum*, Wien 1994, 167 ἀρ. 523 (δύγλωσσο ἀνθυπατικὸ ἔδικτο τοῦ 134 - 5 μ.Χ. ἀπὸ τὰ Ἀρῖλλα τῆς Μ. Ἀσίας), D. Geagan, "The Isthmian Dossier of P. Licinus Priscus Juventianus", *Hesperia* 58 (1989), 351 (ἀνθυπατικὸ *rescriptum* τοῦ 2 μισοῦ τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Κόρινθο) καί *SEG* 37 (1987), 593 (ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπὸ τῆ

οἱ ὄροι ἀναντίρρητος καὶ ἀναντιρρήτως πού συναντοῦμε σέ δύο ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑνοδίας³⁶. Μὲ ἄλλα λόγια οἱ ὄροι αὐτοὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ πιττάκιο τῆς δωρεᾶς ἐξετέθη δημόσια, ἀλλὰ δὲν ὑποβλήθηκε ἀπὸ κανένα ἐνδιαφερόμενο ἔνσταση γιὰ τὴ νομιμότητα τῆς πράξης.

Ὁ βραχυλογικός τρόπος ἐκφορᾶς τῆς νέας ἐπιγραφῆς δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ τὸν περαιτέρω προσδιορισμὸ τῆς νομικῆς ὑπόστασης τοῦ δούλου, δηλ. ἂν μὲ τὴν πράξη τῆς δωρεᾶς ὁ Ἑρμῆς παραχωρήθηκε στὸ ἱερό τῆς Ἑνοδίας ὡς ἱερόδουλος ἢ ὡς ἀπελευθερὸς του, πρόβλημα πού ὑπόκειται, ἄλλωστε, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀπελευθερώσεων μὲ ἀφιέρωση τόσο στὴ Μακεδονία ὅσο καὶ ἄλλου³⁷. Ἄν πράγματι ἡ παροῦσα πράξη καθιστοῦσε τὸν Ἑρμῆ ἀπελευθερο

Μακεδονία). Στὴν καθιέρωση αὐτῆς τῆς τριακονθήμερης προθεσμίας δὲν ἀποκλείεται νὰ συνέβαλε ἡ συνήθεια νὰ παραμένουν ἀναρτημένα σὲ δημόσιους τόπους ἔγγραφα τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης γιὰ τριάντα ἡμέρες βλ. J. Nollé, *Nundinas instituere et habere; epigraphische Zeugnisse zur Einrichtung u. Gestaltung von ländlichen Märkten in Afrika u. in der Provinz Asia*, Hildesheim 1982, 50 μὲ παραδείγματα καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. - Διαφορετικὴ ἐντύπωση ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς υποχρεωτικῆς ἀνάρτησης τοῦ πιττακίου δωρεᾶς σὲ δημόσιο χωρὸ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει ἡ ἐπιγραφή SEG 27 (1977), 290 (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302), τοῦ ἔτους 243 μ.Χ. ἀπὸ τὴ Λευκόπετρα. Στὴν ἐν λόγω ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας σημειωτέον ὅτι τὸ τυπικὸ δὲν μοιάζει μὲ καμμία ἄλλη ἀπὸ τίς γνωστὲς ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές, ἀναφέρεται ὅτι κάποιος Φουνδάνιος Νικέρως τῇ λ' τοῦ Δαισίου μηνός ... ἐν Βεροίᾳ τῇ μητροπόλει τῆς Μακεδονίας καὶ δὶς νεωκόρου ... ἐμαρτυροποιήσατο τοὺς ἐπισφραγισμένους προτεθεικέναι αὐτὸν πιττάκιον δωρεᾶς ἀπὸ τῆς εἰκάδος τοῦ προγεγραμμένου μηνός, ἐξῆς ἡμερῶν δέκα, ἐκ πιττακίου ἀντιλήφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμένα, δωρεῖσθαι δὲ τὸν Νεικέριωτα Μητρί Θεῶν Αὐτόχthonι παιδίον αὐτοῦ ὀνόματι Νεικοτύχην. Κατὰ τὴ γνώμη μας μὲ τὴν 30ῃ Δαισίου δὲν ἐξαντλήθηκαν οἱ ἡμέρες κατὰ τίς ὁποῖες τὸ πιττάκιον θὰ ἔπρεπε νὰ μείνει ἀναρτημένο γιὰ τὴν ὑποβολὴ ἐνστάσεων, δηλ. στὴν προκειμένη περίπτωσι δέκα ἡμέρες. Ἡ 30ῃ Δαισίου ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὴν ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία ὁ Φουνδάνιος Νικέρως ζήτησε καὶ ἔλαβε γιὰ ἄγνωστους λόγους ἐπικυρωμένο διὰ μαρτύρων ἀντίγραφο, ἐνῶ τὸ πιττάκιο παρῆκε ἀναρτημένο ὡς τὴ συμπλήρωση τῶν τριάντα ἡμερῶν. Στὴν ὑπόθεσι ὅτι στὴν παραπάνω ἐπιγραφή γίνεται λόγος γιὰ ἀντίγραφο μᾶς ὁδηγεῖ ἡ φράσις ἐκ πιττακίου ἀντιλήφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμένα, ὅπου κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ ἀμάρτυρο ἀπὸ ἄλλου ὄρημα ἀντισφραγίζομαι παραπέμπει στὸ οὐσιαστικὸ ἀντισφράγισμα πού ἔχει τὴ σημασία τοῦ σφραγισμένου ἀντιγράφου σὲ ἐπιστολῇ Ρωμαίου ἀξιωματοῦχου πρὸς τοὺς Χίους (τοῦ 4/5 μ.Χ.): βλ. R. Sherk, *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969, 352 ἀρ. 70 στ. 12 εὗρον τοῖς μὲν χρόνοις ἀρχαιότατον δόγμα[τος] συνκλήτου ἀντισφράγισμα ... πρβλ. Ἀ. Κοραῆ, Ἀτακτα Γ (Χιακαὶ Ἐπιγραφαί), Παρίσι 1830, 276 γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης.

36. EAM, 117 α καὶ β, πρβλ. E. Vutiras, *Bemerkungen zu zwei makedonischen Freilassungsurkunden, Tyche* 1 (1986), 233-4· K. Buraselis, *Gnomon* 61 (1989), 211 καὶ M. B. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1988, 822.

37. Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. τίς προαναφερθεῖσες μελέτες τῶν F. Papazoglou (σημ. 18), E. Vutiras (σημ. 36) καὶ τελευταῖα M. Riel (σημ. 20) ἡ ἀδημοσίευτη

τοῦ ἱεροῦ μέ μόνη τήν ὑποχρέωση νά προσφέρει μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του τίς ὑπηρεσίες του σέ αὐτό κατά τίς ἔθιμες μέρες, ὅπως εἶδαμε ὅτι συμβαίνει σέ ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα, τότε εἶναι προφανές ὅτι τά κίνητρα τῆς Αὐρηλίας Ἰουλίας δέν ἦταν μόνο ἡ εὐσέβειά της ἢ ἐνδεχομένως κάποιες λανθάνουσες οἰκονομικές σχέσεις πρός τόν δοῦλο ἢ τό ἱερό, ἀλλά καί ἡ ἐπιθυμία της νά βελτιώσει τήν κοινωνική του θέση, ἴσως ὡς ἀντάλλαγμα γιά τή γηροκομία της.

Π. Μ. Νίγδελης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Α. Σουρῆς
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

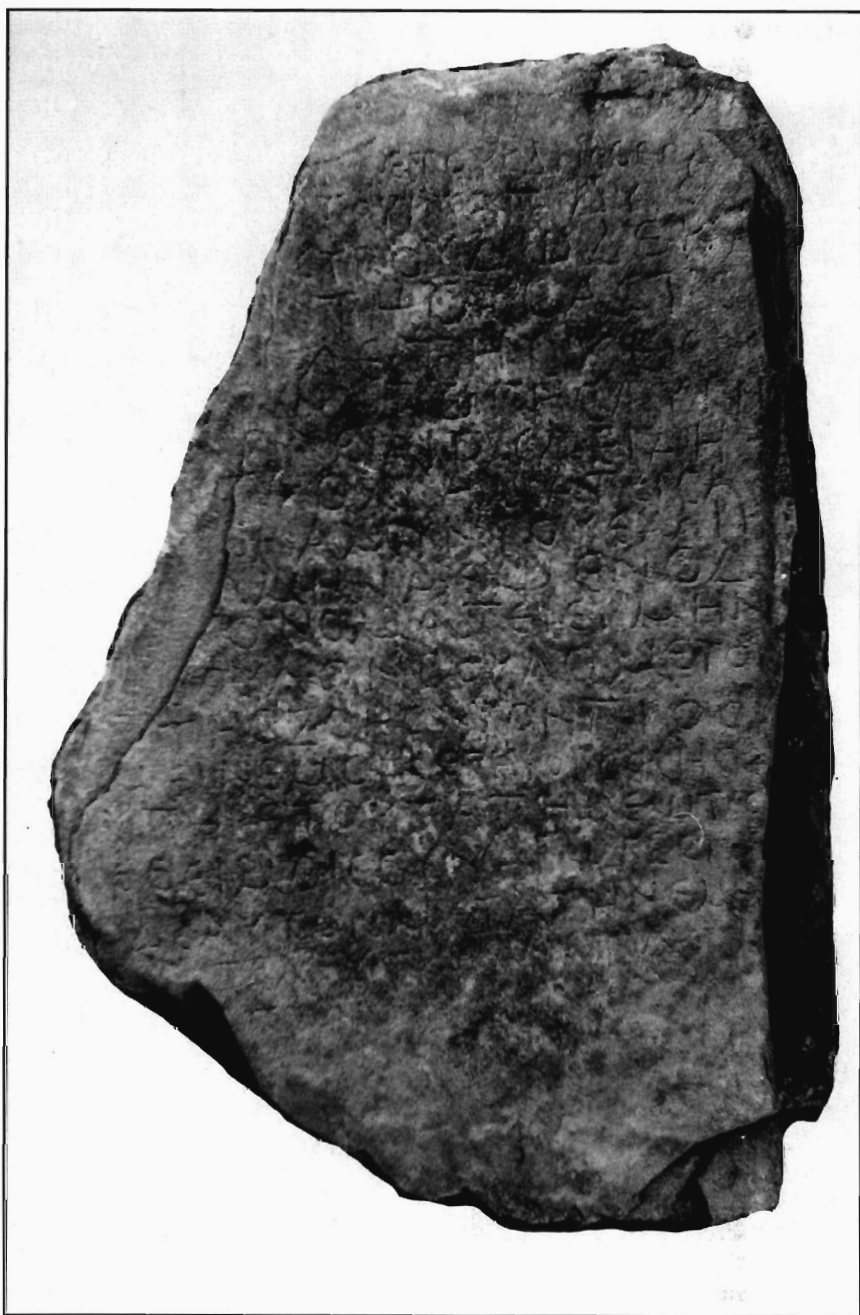
SUMMARY

A NEW MANUMISSION FROM A SANCTUARY OF ENODIA (EXOCHI, KOZANI)

Three manumission records, dating to the second half of the third century AD, are already known from the sanctuary of the goddess Enodia, which was probably situated near the village of Exochi in the prefecture of Kozani. The new manumission inscription published here is dated the twelfth day of the month of Dystros in the year AD 223/4, which was also, as the inscription states, the day (or one of the days) of the goddess's festival. As is the case with other inscriptions, the manumission takes the form of the dedicating of the slave to the deity expressed by the usual verb *ἐχαρισάμην*.

The terms of the manumission are: i) the slave, named Hermes, must remain (*προσμεῖνε*) with his owner, Aurelia Julia, for the rest of her life and look after her in her old age (*γηροβοσκήσει*); and ii) he must offer his services to the goddess on the days when celebrations are being held in the sanctuary (*ὑπηρετοῦντα τῷ θεῷ συναγωγῇ*).

The owner also specifies that, after her death, her slave shall be *ἀνεπίληπτος* -i.e that no-one shall be able to claim him from the sanctuary. This is the first time this interesting term, which is also encountered in manumission inscriptions from other areas, has been found in a macedonian manumission.

Π. Μ. Νίγδελης - Γ. Α. Σουρής: Ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐνοδίας
(Εἰσοχή Κοζάνης).